

DOI:10.26104/NNTIK.2022.55.68.069

Дүйшеева Т.С.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ИСЛАМ ДИНИЙ ЛЕКСИКАСЫНЫН
ЭТНОМАДАНИЙ ЖАГДАЙЛАРЫ

Дүйшеева Т.С.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ
ЛЕКСИКИ В ЭПОСЕ «МАНАС»

T. Duisheeva

ETHNOCULTURAL ASPECTS OF ISLAMIC RELIGIOUS
VOCABULARY IN THE EPIC «MANAS»

УДК: 811.11/297:321 (575.2)

«Манас» эпосунун текстинде кездешкен диний лексиканын ичинен ислам динине таандык лексикалык элементтер, аталыштар лексика-семантикалык талдоого алынат. Айрымдарына этимологиялык иликтөө жасалат. Кыргыз тилинин этномаданий лексикасынын диний тематикасы өтө кызыктуу тилдик фактыларды аныктоого жардам берет. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө, тыбыштык өзгөрүүлөрүнө ылайыкталып айтылышы, анын поэтикалык текстте колдонулушу, сөз маанилеринин кеңейишине алып келген. Сөздүн баштапкы тыбыштык формасы болуп көрбөгөндөй өзгөрүүгө учураганы аныкталды. Кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы тууралуу илимий изилдөөлөргө да обзор берилген. Эпостун ислам диний лексикасы этномаданий лексиканын ичинен рухий маданиятка таандык тилдик кубулуштарга кирет. Манасчынын диний түшүнүгүнүн кеңдиги эпостун текстинен ачык байкалат. Макалада С.Орозбаковдун, Ж.Мамайдын вариантынан жыйналган материалдар талдоого алынды.

Негизги сөздөр: диний лексика, этномаданий лексика, диний салттар, ырым-жырымдар, сыйынуу, фольклордук чыгарманын тили, этномаданий түшүнүктөр.

Среди религиозной лексики, встречающейся в тексте эпоса «Манас», в лексико-семантическом анализе анализируются лексические элементы и имена, относящиеся к исламской религии. По некоторым из них проводится этимологическое исследование. Религиозная тематика этнокультурной лексики кыргызского языка помогает выявить очень интересные лингвистические факты. Произношение выученных из арабского языка слов в соответствии с фонетическими особенностями и звуковыми изменениями кыргызского языка, употребление их в поэтическом тексте привело к расширению значений слов. Выяснилось, что исходная звуковая форма слова претерпела беспрецедентное изменение. Также дан обзор научных исследований о принятии ислама кыргызским народом. Исламская религиозная лексика эпоса относится к языковым явлениям духовной культуры среди этнокультурной лексики. Широта религиозного понимания Манасчи хорошо видна из текста эпоса. В статье проанализированы материалы, собранные по версии С.Орозбакова, Ж.Мамай.

Ключевые слова: религиозная лексика, этнокультурная лексика, религиозные традиции, обычаи, молитва, язык фольклорных произведений, этнокультурные понятия.

Among the religious vocabulary found in the text of the «Manas» epic, lexical elements and names belonging to the Islamic religion are analyzed in lexical-semantic analysis. Etymological

investigation is carried out on some of them. The religious theme of the ethnocultural vocabulary of the Kyrgyz language helps to identify very interesting linguistic facts. The pronunciation of the words learned from the Arabic language in accordance with the phonetic features and sound changes of the Kyrgyz language, its use in the poetic text, led to the expansion of word meanings. It was found that the original sound form of the word has undergone an unprecedented change. An overview of scientific studies on the adoption of Islam by the Kyrgyz people is also given. The Islamic religious lexicon of the epic belongs to the linguistic phenomena belonging to the spiritual culture among the ethnocultural lexicon. The breadth of Manaschi's religious understanding is clearly visible from the text of the epic. In the article, the materials collected from the version of S. Orozbakov, J. Mamai were analyzed.

Key words: religious vocabulary, ethnocultural lexicon, religious tradition, praying, language of folklore, ethnocultural concepts.

«Манас» эпосундагы диний лексиканын тематикасы ар тараптуу, көп кырдуу тилдик фактыларды камтыйт. Хронологиялык жактан шарттуу түрдө эпосто сүрөттөлгөн диний аталыштарды, лексикалык элементтерди:

1. Зороастризмге таандык диний аталыштар: сөөк коюуда адамдын этин сөөгүнөн ажыратып коюу салты, мисалы *Көкөтөйдүн коюлушу сыяктуу*;
2. Диндин байыркы формаларынан болгон отпарас динине таандык сөздөр: *мужоосу же отко табынуу жана башка*;
3. Шаманизмге байланышкан диний сөздөр, аталыштар: *абсун окуу, бал ачуу, жайташ салуу, далы ачуу жана башкалар*;
4. Ислам динине байланышкан аталыштар: *Алла Таала, ажылык, парз, кайып, шейит, азан чакыруу, келеме шарып кармоо, намаз окуу, мыгрытыт, салабат, шарият, түлөө, сыйынуу, бата берүү жана башкалар*.

Албетте, мындай шарттуу бөлүштүрүүгө диндердин азыркы абалына, өнүгүү деңгээлине ылайык көз караштан алсак толук кошулууга да болбойт. Бул жерде эпосто чагылдырылган диний аталыштарды, тилдик элементтерди көңүл чордонуна алуу менен бөлүштүрүлгөнүн эске алуу абзел. Анткени диний окуулар, кабыл алуулар чөйрөнүн, коомдун таасири менен

өзгөрүлө да берет жана бири-бири менен ширелишип кетүүгө да дуушар болгонун байкабай коюуга болбос.

Адамзат тарыхында диний ишенимдер, салттуу диндер ар кайсы доордогу коомдук өнүгүүгө жараша пайда болуп колдонулуп келген. Аларга шаманизмдин айрым элементтери, отпарас диний ишениминин калдыктары, ислам динине жана теңирчиликке таандык калыптанган ырым-жырымдар, дуба-дарымдар, диний жөрөлгөлөр, бакшылык, бүбүлүккө байланышкан аталыштар, салттар кирет. Дүйнөгө кеңири тараган байыркы диний формалардын айрым калдыктары кийинки келген диндердин, исламдын айрым элементтери менен узак мезгил аралыгында өз ара аралашып колдонулуп кеткен. Бул жагдайлар айрыкча фольклордук чыгармаларда өтө таасын чагылдырылып келет. Айрыкча «Манас» эпосунда байыркы диний элементтер менен ислам дининин талаптарына, эрежелерине туура келген адаттар, амалдар, салттар аралаш сүрөттөлгөнү ачык байкалат. Бул тууралуу окумуштуулар Ч.Валиханов, С.Абрамзон, Ш.Акмолдоева, И. Молдобаев, Т. Баялиева, Г.Рысбаева өз изилдөөлөрүндө жазып келишкен. Ч.Валиханов өзүнүн изилдөөсүндө мусулмандык ишенимдер менен шаман дини казактарда аралашып кетип, мусулман деп аталган дин келип чыкканы, алар күмбөзгө барып, мал союп Мухаммед САВга жолдоп урматтаганы айтылган. Ислам менен шамандык ырым, ишенимдерди да бирге кармап келишкен. Шаманизмге тиешелүү эпостогу диний лексиканын этнолингвистикалык жагдайлары тууралуу 1-макалабызда айтылган [4; 1, 131-134-бб.]. Бул макала 2-бөлүгү болуп саналат.

Диний лексика, кыргыз диний фольклору ушул кезге чейин толук илимий талдоого алынганын айтуу кыйын. Бул баалуу материалдын жаңыча өңүттөн квалификациялуу изилдөөнү талап кылары актуалдуу бойдон калууда. Айрыкча «Манас» эпосунун материалдары өзгөчө булак катары кыргыз тилинин диний лексикасын толук чагылдыра алат десек болот. Манасчы С.Орозбаковдун вариантында ислам диний лексикасы өтө бай фактыларды камтыйт. Албетте мында манасчынын диний илиминин тереңдигинен улам анын айтып калтырган көркөм туундусунда өтө кеңири сүрөттөлгөнүн эске алуу абзел.

Ислам – дүйнөгө кеңири тараган диндердин бири. Биздин замандын VII кылымында Арабияда пайда болгон. Субхаан Алла Тааланын элчиси Мухаммед (САВ) пайгамбарыбыз негиздеген. Ислам динин кыргыз элинин кабыл алышы жөнүндө С.М. Абрамзондун изилдөөсүндө: «Более интенсивное проникновение ислама в среду киргизов можно отнести приблизительно ко второй половине XVII и к XVIII векам, когда киргизы, в силу ряда причин, начали вступать к активные сношения с мусульманским населением Ферганской и Кашкарской долины. Она играла в прошлом

существенную роль в духовной жизни киргизов, хотя содержание ее далеко не сводилось к господствовавшей религии – исламу» [1, 287-б.], деп жазган. Айрым изилдөөлөрдө Орто Азия элдери исламды XIV кылымдарда кабыл алганы да айтылып келет.

Ислам дининин кыргыздардын руханий маданиятына тийгизген таасиринен улам элдин аң сезиминде, күндөлүк турмушунда Аллах Таалага ишенип сыйынып келишет. Мусулмандар колдоочу катары **Жараткан Алла Таала** деген ишенимди бекем тутушат. Ыйык китеби – **Куран**. Исламдын негизги түркүгү болуп ыйман жана акыйда, намаз жана орозо, зекет эсептелет, ал эми ыймандын негизги түркүгү Аллахтын бар экенине ишенүү, периштелерине ишенүү, китептерге ишенүү, кыяматка акыретке ишенүү эсептелет. Исламга чейинки башка диндердин таасиринен мазарларды, булактарды, ыйык жайларды, дарактарды да ыйык санаган ишенимге исламдын түпкү идеясы дал келбейт. Кыргыздар диний мындай элементтерди, жоболорду турмушта пайдаланышкан, айрымдары узак жана көп колдонулуп, кайталанылып жүрүп отуруп салт катары, диний үрп-адат, ырым-жырым, жөрөлгө болуп кеткен. Демек, диний адат-салттардын келип чыгуусуна себеп болгон. Бул сыяктуу диний көрүнүштөрдүн аралашып, ислам дини менен кошо шамандык ишенимдердин бирге колдонулушу тууралуу Ч. Валихановдун жазганын анын эмгегине шилтеме берүү менен окумуштуу Г.К. Рысбаева өзүнүн монографиясында: «Демек, ислам дини мурунку шамандык ишенимдер менен аралашып кеткен» деп этнолингвистикалык изилдөөсүндө да баса белгилеп жазган [10, 253-254-бб.].

«Манас» эпосунда ислам диний лексикасы өтө арбын кездешет: *Алда, Куран, дин ислам, ажсы, кайып, кыбыла, мыгрыпыт, мыгражы, мукиреб, дастар, адис, дуба окуу, азан чакыруу, түлөө, келеме-шарып кармоо, бата берүү, сүкүт, акырет, обурак (арбак, рух), алкыш, каргыш, ибилис, мыглыф, ырамыл суулары* жана башка сыяктуу мисалдар жүздөп саналат.

Дин – эпосто Кудайдын бардыгын моюндаган ишеним. Диндердин түрлөрү көп, ислам – негизги диндердин бири. Ал ислам - чыныгы туура анык дин, деп эпостун өзүндө түшүндүрмө берилген [14; 4, 527-б.]. Эпосто:

Жүгүнбөй өйдө туруңар
Кудай жалгыз Куран чын
Бир экен деп билиңер.
Башта бутка табыңган
Батыл экен диниңер (14; 4, 168-б.) - деп айтылат.
Алла Таала тууралуу:
Алла Таала жараткан
Сенин аманатың берүүгө
Кабар алып алдадан

Аты Манас арстан деп,
Канча жерден күйгөнмүн [13; 1, 182-б.], - деп берилген.

Сөздүктө: Алла – Алда дин, Кудай, Теңир, жарауучу. «Алла» - «буйрук берүүчү» деген [5, 70-б.] маанилеринде Аллах сөзүнө синоним катары Теңир, Эге, Кудай, Жараткан сөздөрү да колдонулганы маалым.

Куран, намаз, салибат, аалим сөздөрү «Манаста»:

Намаз окуп мусулман
Салибат айтып ийриген...
Намаз окуп болгон соң
Аалимдер куран окушуп.
Окуган сөздүн маанисин
Сурап билип алышкан [14; 4, 165-б.] саптары жолугат.

Мындагы салибат - салават айтуу, Мухаммед пайгамбарга САВ карата айтылган урмат-сый иретинде улуктоо, даңктоо, акырет шапаатын, ырайымын тилөө максатында айтыла турган сөз.

Шариат – Сыйынат экен Кудайга

Көңүл берип бизге окшоп
Ишенбейт экен бу жайга
Байлоодо жүрүп баарыбыз
Көзүбүз жетти мындайга
Сүйлөшкөнү шариат [14; 4, 166-бб].

Мусулман – Ак кагазга каттадым

Зарлуулар жетти зарына.
Кол көтөргүн мусулман
Арбактардын баарына [14; 2, 312-б.].

Мыгрыпыт сөзү да эпосто:

Асман жакка караса
Перим ыглы көрүндү.
Баркырады ыйлады

Мыгрыпытка көмүлдү [14; 1, 336-б.] - деген саптар кездешет.

Бул жерде көңүл бура турган жагдай бар. Тексттеги **мыгрыпыт** сөзү кыргыз тилинин ички мыйзам ченемине ылайык сингармонияга дуушар болуп, үндөшүп айтылып, өзгөрүүгө учураган формада айтылган. Бул сөздүн этимологиясы арабча **مارفأت** **маарифат**, **маарифатуллох** – таануу маанисиндеги сөз. Диний ибадатта, сыйынууда, же дуба кылууда алгач Аллахты таанып билүү, анын жараткан нерселерине тафаккур кылып ойлоону, эң жогорку зирек акыл эс менен Кудайды таануу, сезүү, билүү маанисине туура келет. Бул сөздүн сөздүктөрдө да котормолору кездешпейт. Сөздүн баштапкы тыбыштык формасы болуп көрбөгөндөй өзгөрүүгө учураганы аныкталды. **Мыгрыпытка көмүлдү** дегени маарифатка көмүлүп, эң жогорку абалда, акылдын жетишинче Алланы таанып, ойлонуп, сүңгүп, ойго чөмүлүү маанисин туюнтуп жатат. Манасчы С.Орозбаковдун вариантында ислам динине тиешелүү туюнтмалар, сөздөр өтө арбын

сүрөттөлгөн. Манасчынын өзү чыгыш поэзиясынан кабардар болгон, билимдүү, өз заманынын алдыңкы инсандарынан болгону айтылып келет. Айрыкча манасчы диндар болгон, диний сабаты күчтүү болгон деген маалыматтар төгүн эмес экени анык. Бул түздөнтүз манасчынын айтып калтырган көркөм туундусунда, эбегейсиз «Манасында» чагылдырылганы ачык көрүнүп турат.

Мыглыф сөзү да эпосто:

Акыр заман пайгамбар
Амалаты мыглыф.
Каапырга салды көп жапаа
Мукамбет деп аталган.
Бүтүн Куран деген бар
Көңүлүнө жат алган [14; 4, 332-б.].

Бул саптарда да **мыглыф маариф** маанисине туура келгендей, бул сөздүн талдоосун ачык калтырабыз.

Кыбыла – Сурнай кулак тундуруп

Кыраандардын баарысы
Кыбылага бет алып
Кылкандай найза сундуруп [14; 4, 228-б.], - деп айтылат.

Кыбыла – Меке тарап, мусулмандар намаз окуганда карай турган батыш тарап [14; 4, 746-б.], - деп түшүндүрмө берилген.

Мыгражы – Ак пайгамбар кашында

Мыгражыдан баатырдын
Орой көрүп башында
Калтырган экен аманат
Мылтыкка канча алаамат [14; 4, 314-б.].

Мындагы **мыгражы** сөзү **мираж**, **мираж түнү** тууралуу айтылып жатат. Пайгамбарыбыз САВ мираж түнү Алланын алдына көтөрүлгөнү диний адабияттарда айтылат. Мезгил ченеминен сырткары болгон бул абал пайгамбарга гана бериле турган мужиза, өзгөчө бир абал. Орой – жан. Этимологиясы арабча «Рух» деген сөздөн келип чыккан, арбак маанисине туура келет. Тилибизде **ороюна багыштадым** деп колдонулганы маалым.

Ырасул, Жебирейил тууралуу эпосто:

Не себептен мынчалык
Даражага жеткен?-деп
Сураганда Ырасул
Жебирейил сөзү бул [14; 2, 127-б.].

Текстте Ырасул – Расул Алланын ысмы, Жебирейил – Куранды вахий кылып Пайгамбарыбызга (САВ) жеткирген периште.

Лаайлага иллалла – Лаайлага иллалла

Антип бердик биз ага
Кудай азыр ток деди
Баарлыгына ишенип
Көңүлүбүз ток деди [14; 4, 165-б.], деген саптарда ыйман келмеси да эпосто кездешет да, текст

түшүндүрмөсүндө: Лаайлага иллалла – Алладан башка Кудай жок. Ислам дининин эң башкы жана маанилүү жобосунун – келменин формуласы [14; 4, 555-б.], деп чечмеленген. *Лаа илааха иллаллох Мухаммадур расулллох* ыйман келмеси эпосто тыбыштык өзгөрүүгө учурап айтылган.

Адис (хадис) тууралуу да:

Айткан сөзү муңайым

Аалым кылган Кудайым

Айтканынын баарысы

Аят, адис жудайым [14; 1, 199-б.], деген саптарда аалым, аят, хадис сөздөрү камтылат. **Адис – хадис** Мукамбет, Мустапа пайгамбардын ишмердиги жана акыл-насаат сөздөрүн камтыган уламыштар, деп гана кыскача эпосто түшүндүрмө берилген. Хадис бул – Мухаммед Пайгамбардын САВ айткан сөздөрү, дин боюнча акыл насаат, эрежелер, окуялар. Хадистер көпчүлүгү сахабалар, табииндер аркылуу, ишенимдүү чынжырлар аркылуу бизге келип жеткендер.

Азан чакыруу – араб тилинен алынган: кабарлоо, жарыялоо. Беш убак намаз окууга мусулмандарды чакыруу. Азан жети формуладан турат. Шарият боюнча беш убак намаз окуурдун алдында азан чакырылат. Мечитте атайын дайындалган адам мунарадан бийик үн менен элге кабарлайт. «Манас» эпосунда Айкожо жаангер сыяктуу ислам дининин өкүлдөрү азан чакырганы айтылат [8; 1, 40-б.]. Азыркы мезгилде азан чакыруу биздин турмушубуздун ажырагыс диний чакырыгы.

Келеме-шарып кармоо – келеме-шарып: шарып – Куран, диндин ыйык, касиеттүү сөзү; келеме-шарып кармоо – Куран кармап ант берүү деп сөздүктө катталган [7; 1, 502-б.]. Энциклопедиядагы түшүндүрмөсүнө кайрылсак: **келеме-шарып** сөзүнүн түпкү теги араб сөзү **келаму шариф**, **келам** – сөз, сүйлөм; **шариф** – ыйык. Эпостун негизги варианттарында эскерилген ислам дининин уютку китеби Курандын элестүү аталыштарынын бири. Мисалы, *келамул керим* – кайрымдуунун сөзү маанисине келет.

Келеме-шарып «Манаста» «Куран» термининин синоними катары кеңири пайдаланылат. Убадалашуунун өтө олуттуу түрү – ант берүү маалында Манас жана анын ишенимдүү жөкөрлөрү, чоролору, тарапкерлери, насаатчылары тарабынан келеме-шарып кармалган. Адатта келеме-шарып кармоо жөрөлгөсү ислам динин кыргыздар кабыл алганга чейинки «колун канга малуу», «ак буудай унун чайноо», жоокерчилик курал менен касам ичүү (кылыч мизин кармап, ак келтени оозанып жана башка) сыяктуулар менен тыгыз

байланышта ишке ашкан [8; 1, 1287-б.]. Курандын касиеттүү сөзүн ыйык тутуп, ант катары кармоо азыркы диний ишенимде жолугат.

Нике кыюу - Чыккан жердин чөбүндөй,

Түгөнгүс байлык, мүлк болду

Магдымга нике кыялы,

Ошондо куну жок болду [12; 1, 69-б.] - деген саптарда ислам шарияты боюнча үй бүлө куруу эрежеси тууралуу да саптар бар.

Эпосто: Сүкүт экен сөздөрү

Даарат, гусул түк үспөй

Таза жүргөн өздөрү

Арап ушул пайгамбар

Акыретке жай алар

Айтканын кылып баргандар [14; 4, 166-б.] саптарында **сүкүт** тартып отуруу – унчукпоо, жымжырттык [5, 183-б.] - деп сөздүктө түшүндүрүлгөн. Сүкүт – азыркы тилибизде сукбат сөзүнө да маанилеш келет. *Акыретке жай алар* деп бейиштик болуу маанисинде айтылып жатат.

Обурак тууралуу саптар кездешет:

Бир уругуң кыбалың

Кызыр чалган бабаңдын

Обурагын сыйлагын [14; 4, 293-б.], саптарында обурак -арбак, рух маанисиндеги сөз, 1. өлгөн адамдын руху, куту; 2. Ыйык адамдардын, же белгилүү ата-бабалардын жогорку күчкө ээ руху [1, 456-б.] чечмеленет. Арбак, абырак, өлгөн адамдын жаны, өтмө мааниде бедел-барк деп да айтылат.

Диний түшүнүктөгү сөздөрдүн катарында *Алла Таала, Мусулман, кут, жебирейил, ибилис, шейит, шарият, пайгамбар, магшар, кадыр түн, Жараткан, дастар, дуба, ажы, казат, жаннат, бериште (СОВ), жаназ, ман-ман, шайык, барбардигер, сүкүт, аманат, мунар, чантуу, кадыр түн, садага, буркан куран, жажуч, дозок, жана башка* исламга таандык аталыштар да арбын кездешет.

Этнокультурологиялык жактан кыргыз маданий турмушунда эпос чагылдырган доордун каада-салтын, диний ырым-жырымдарын, жөрөлгөлөрүн, дуба кылуу, диний ибадаттарды аткаруу сыяктуу көрүнүштөрүн көз алдыга тартат.

Диндердин азыркы өнүгүү деңгээлинен караганда ислам дини Орто Азия аймагындагы түрк тилдүү элдерде да өнүгүп, сакталып калган. Фольклордук поэтикалык тексттерде кеңири чагылдырылган, изилдөөнүн актуалдуулугу жоголбогон темалардан болуп келет. Албетте бул макалада эпосто гана кеңири сү-

рөттөлгөн ислам динине тиешелүү диний лексика талдоого алынды.

Ислам диний лексикасынын тилибиздеги функционалдык колдонулушу кийинки изилдөөлөрдө орун алмакчы.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. [Текст]: 2 томдук / Э.Абдулдаев, Д.Исаев. - Ф., 1984, 1-т. - 622-б.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст]: С.Абрамзон. - Ф., 1990. - 478 с.
3. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир кыргызов: (по материалам эпоса «Манас») [Текст]: Ш.Акмолдоева. - Б., 1998. - 268 с.
4. Дүйшеева Т.С. Кыргыз тилинин этномаданий лексикасы. Монография. - Б., 2015. - 216 б.
5. Карасаев Х. Камус наама [Текст]: / Х. Карасаев. - Б.: Шам, 1996. - 855 б.
6. Карасаев, Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст]: / Х.Карасаев. - Фрунзе: КСЭ, 1986. - 423 б.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф., 2 томдук. - 1984. - 622 б.
8. «Манас» [Текст]: энциклопедиясы. - Бишкек: КЭнин Баш. ред., 1995. - 1-Т.: Аалам - «Манастын» музыкасы. - 1995.- 440 б.
9. Молдобаев, И. Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов [Текст] / И.Б. Молдобаев. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 310 с.
10. Рысбаева Г.К. Түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасы (казак, кыргыз тилдеринин материалдары боюнча). / Монография. [Текст] / Г.К. Рысбаева. - Б., 2017. - 398 б.
11. Юдахин, К.К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. - Б.: Шам, 1999. - 975 б.
12. Манас [Текст]: эпос / Ж. Мамайдын варианты боюнча. - Шинжаң эл басмасы, 1984. – 1-том, 561 б.
13. Манас [Текст]: эпос / С. Каралаевдин варианты боюнча. - Бишкек: Кыргызстан, 1995.- 2-китеп.- 296 б.
14. Манас [Текст]: эпос / С. Орозбаковдун варианты боюнча. - Бишкек. 1997. - 4-китеп. - 670 б.